

Anmeldelser og litteraturnyt

Ved forskningsstipendiat, mag.art. Svend Aage Andersen, forskningsstipendiat, cand.mag. Carl Erik Andresen, adjunkt, cand.mag. Ole Bay, universitetslektor, cand.mag. Gerda Bonderup, lektor, cand.mag. Verner Bruhn, universitetslektor, cand.mag. Erik Christiansen, arkivar, dr.phil. Ole Degn, rigsarkivar, dr.phil. Vagn Dybdahl, adjunkt, cand.mag. Tove Elklit, arkivar, cand.mag. Jørgen Fink, arkivar, mag.art. Henrik Fode, universitetslektor, mag.art. Svend E. Green-Pedersen, universitetslektor, cand.mag. P. C. Willemoes Jørgensen, cand.mag. Henrik Skov Kristensen, universitetslektor, fil.dr. Michael Linton, cand.phil. Rikke Malmros, mag.art. Wivan Munk-Jørgensen, professor, dr.phil. Henning Poulsen, professor, dr.phil. Erik Ulsig, arkivar, mag.art. Jørgen Witte, arkivar, cand.mag. Paul G. Ørberg.

Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660. Redigeret af Karl-Erik Frandsen. I. Atlasbind. II. Tekstbind. (Dansk Historisk Fællesforening, 1984). 235 kortsider + 304 sider, 478,65 kr.

På det danske historikermøde i Odense i februar 1969 diskuterede man ivrigt behovet for at få et historisk atlas over Danmark, omfattende bl.a. kort over landets administrative inddeling gennem tiden. I midten af 1970'erne iværksattes et pilotprojekt med henblik på at undersøge mulighederne for at skabe et atlas over den administrative inddelings historie, og dette arbejde resulterede i, at Statens humanistiske Forskningsråd tog opgaven med et historisk atlas op som et rådsinitiativ og nedsatte en styringsgruppe til at lede projektet.

Resultatet af projektets ene halvdel foreligger nu med Atlas over Danmarks administrative inddeling, redigeret af Karl-Erik Frandsen. Værket er state- ligt; atlasbindets format er 30×42,5 cm,

upraktisk i en bogreol, men hensigtsmæssigt, da kortene kan bringes i en målestok, så de endog med ret mange detaljer alligevel er let læselige.

Ved første øjekast kan dette atlas virke lidt forvirrende. Det er et af de hjælpemidler, man må sætte sig ind i, hvis man virkelig skal kunne udnytte det. Atlasbind og tekstbind knytter sig nært til hinanden og består af to hovedafsnit: i det første to rækker såkaldte grundkort, for tidspunkterne 1682/83 og 1820/44, og i det andet en række tematiske administrative kort, for forskellige tidspunkter.

Afsnit I's grundkort er i målestokken 1:150.000, og for hvert af de to tidspunkter 1682/83 og 1820/44 dækker i alt 22 kortopslag det danske område, der af kildemæssige grunde dog ikke omfatter Slesvig, dvs. Jylland syd for Kongeåen. Hvert af kortopslagene rummer fra to til ti herreder, gengivet på opslaget som »ø-kort«, dvs. at de omgivende herreder blot fremtræder med konturerne. På kortene angives med signaturer og ver-

saler eller brødskrift og varierende skriftstørrelse købstæder, sognebyer, landsbyer (evt. med hovedgård), enligtliggende sognekirker, hovedgårde og hovedgårdsparceller og enkeltgårde. Med varierende stregtykkelser angives herredsgrenser, sognegrænser og ejerlavsgrenser, med blå vandområder og vandløb. Og med prikker og streger angives skov, eng og mose, hede og klit og indsande. Da kystlinjer og øvrige vandarealforhold på begge kortserierne er dem, der eksisterede i begyndelsen af 1800-årene, er kortene også på dette område i egentlig forstand historiske. Her optræder altså ikke som så ofte på kortillustrationer af ældre historiske forhold den i årene 1918-20 ved opstemning skabte Tange sø, og omvendt finder man her de oprindelige vandarealer Kolindsund, Kertinge Nor, Lammefjorden osv. i deres fordums udstrækning. Mange forhold, geografiske og befolkningsmæssige modsætninger og sammenhænge og afgrænsninger, der på baggrund af moderne kort kan virke besynderlige, bliver hermed forståelige. For arbejdet med 1688-matriklen, gengivet i tabelform i Henrik Pedersen: *De danske landbrug fremstillet på grundlag af forarbejderne til Christian V.s matrikel 1688, 1928, reprotryk 1975*, er det nye atlas et uvurderligt hjælpemiddel; man finder her alle landsbyer, hovedgårde og enkeltgårde placeret indenfor de enkelte herreders, sognes og ejerlavsgrenser.

Afsnit II's tematiske administrative kort er i målestokken 1:320.000 eller 1:500.000, idet afsnit I's grundkort benyttes som grundlag i forenklet, sammensat og reduceret målestok, dog nyere sogne- og kommunekort fra Geodætisk Institut til kortene med administrative forhold i vort århundrede. Disse målestoksforhold tillader gengivelse af hele landet på henholdsvis fire eller to opslag, således at man får et godt over-

blik. Alligevel fremtræder sognene klart, takket være værkets store format. En lidt inkonsekvent vekslen mellem kort i de to målestokke kan dog nok forekomme lidt forvirrende. Således er i kortserien over den gejstlige administration 1656, 1770, 1854, 1924 og 1976 kortene for det første årstal i 1:500.000, for de to næste i 1:320.000 og for de to sidste i 1:500.000, hvilket vanskeliggør umiddelbare sammenligninger, også af det grafiske udtryk.

De tematiske administrative kort indledes med 2×4 og 2×2 opslag med lene, amternes forgængere, 1662 og amterne 1682/83, 1794 og 1920. Vi får hermed den grundliggende statslige lokaladministration på fire karakteristiske tidspunkter belyst, og af det grafiske udtryk får man en klar forståelse af den lange koncentrationsproces inden for denne administration, fra de henvend 50 len i 1662 til 18 amter i 1794 og 13 i 1983 (her er bortset fra Sønderjylland). Slutpunktet, de 13 amtskommuner (hertil yderligere Sønderjyllands) vil man finde på et kort 1983 i en kortserie længere fremme i atlasset.

Dernæst følger 2×4 og 4×2 opslag med retskredsene, byer, herreder og birker, 1686, 1751 og 1870 og rets- og politikredsene, efter retsplejeloven af 1916, 1919, 1930 og 1976. Også her ser man grafisk koncentrationen, fra mere end 170 i 1686 til omkring 100 i 1870 og 84 i 1976.

Herefter følger 1×2, 2×4 og 2×2 opslag med den gejstlige administration, stifter, provstier og pastorater og sogne, 1656, 1770, 1854, 1924 og 1976. Man kan her for de udvalgte tidspunkter iagttage stadier af de stadige sammenlægninger af sogne til pastorater og ændringer i disse, ligesom de ret omfattende ændringer i provstiernes grænser.

Den næste kortserie omfatter 1×4 og 2×2 opslag med den kommunale administration, amter og kommuner 1842 og

1938 og amtskommuner og primærkommuner 1983. I en grafisk klar form kan man her iagttage den koncentrationsproces, der fra 23 amter i 1938 førte til 14 amtskommuner i 1983, fra henved 1.300 kommuner i 1938 til 277 primærkommuner i 1983.

Den næstsiddende serie omfatter 2×4 opslag med lægder og udskrivningskredse 1794 og 1870, nyttige ikke mindst for slægtsforskere, der skal udnytte det ret komplicerede og vanskeligt tilgængelige lægdsrullemateriale.

Endelig afsluttes atlasbindet af en længere serie valgkredskort, 6×2 opslag med stænderforsamlingsvalgkredse 1834, landstings- og folketingsvalgkredse 1849 og folketingsvalgkredse 1894, 1928, 1953 og 1972 samt et opslag med valgkredsene i København 1849, 1894, 1920 og 1972. I disse kort med grænser for valgkredse, amtskredse og landstingsvalgkredse og angivelser af valgsteder og valgkreds- og amtskredsnumre har man en værdifuld nøgle ved arbejdet med de statistiske publikationers valgstatistik og det endnu kun sparsomt udnyttede originale valgarkivmateriale.

Tekstbindet knytter sig som nævnt nært til atlasbindet. I samme rækkefølge som dette gives redegørelser for den administrative og kartografiske baggrund for grundkortene og de tematiske administrative kort. Der gives i en række tilfælde oversigter over betegnelserne for administrative områder, og i noter redegøres for en række mere komplicerede administrative detaljer, som kun vanskeligt kan udtrykkes kartografisk. Oversigterne over betegnelserne for administrative områder, som rets- og politikredse og landstingsvalgkredse, er et nyttigt supplement til kortene, og man kunne have ønsket flere af disse oversigter til de enkelte kortserier.

Tekstbindet afsluttes af to registre, et større, omfattende ejerlav og sogn 1682/83 og 1820/44, og et mindre, om-

fattende herreder, birker og sogne 1682/83 og 1820/44. Det sidstnævnte er opstillet topografisk, med herreder og herunder sogne, og rummer de herreds- og sognekodetal, hvortil det alfabetiske ejerlavs- og sogneregister henviser. Disse registre vil være i høj grad nyttige for mange former for historiske undersøgelser.

Administrative geografiske inddelinger er ofte temmelig komplicerede, også langt tilbage i tiden. Og når de tilmed løbende ændres ned gennem tiden, ved delinger og sammenlægninger og småjusteringer, bliver forholdene virkelig komplicerede. Det gælder ikke mindst, når der er tale om forskellige administrative inddelinger – kommunale, gejstlige, retslige osv. – der griber ind i hinanden og udvikler sig i forskellige retninger. Dette vil ofte være baggrunden, når brugere af Atlas over Danmarks administrative inddeling gennem dette ikke vil kunne finde en løsning på et administrationsgeografisk problem. Et sådant atlas må nødvendigvis koncentrere fremstillingen om en række spredte årstal, da det ikke er overkommeligt at give fremstillinger år for år. En del af de administrationshistoriske »fejl«, man uundgåeligt vil finde i et sådant atlas, har sin baggrund heri. Andre vil skyldes, at det ligger helt uden for det overkommelige at inddrage så meget kildemateriale, at fejl kan undgås.

Meget vil her kunne diskuteres, idet en del forhold formentlig også har flere løsninger, afhængig af tidspunkt. Hørte således Kær, Hvetbo, Øster Han og Vester Han herreder til Åstrup, Sejlstrup og Børglum amt eller til Ålborghus amt? Andet kan næppe diskuteres, som når atlas har »Fladstrand« i stedet for »Fladstrand«, det senere Frederikshavn.

Mere diskutabile er også en række punkter i redegørelserne i tekstbindet. Det gælder, når det hedder (s. 113), at

kendskabet til pastoraterne er yderst mangelfuldt før midten af 1700-årene. Her kan man dog pege på materialet i præsteindberetningerne til Ole Worm 1638 (udgivet af Frank Jørgensen, bd. 1, 1970, og bd. 2, 1974), ligesom på det omfattende brev- og indberetningsmateriale i bispearkiverne, i stort omfang begyndende i 1600-årene; endelig er pastoraterne anført ret fuldstændigt i S. V. Wibergs store værk *Personalthistoriske, statistiske og genealogiske bidrag til en almindelig dansk præstehistorie*, 1-4, 1870-73, der slet ikke anføres i tekstbindet. I samme forbindelse kan nævnes, at det forekommer uforståeligt, når det i tekstbindet (s. 116) hedder, at »Det skal endvidere bemærkes, at Arent Berntsen kun gengiver de pastorater, hvis hovedsogn og anneksogn ligger i hvert sit provsti«. Der må foreligge en misforståelse; Arent Berntsen anfører alene alle sognene, herred for herred. En misforståelse må også ligge bag, når det hedder (s. 112), at ordet sogn i den danske form først forekommer så sent som fra slutningen af 1300-årene; ordet forekommer dog i landskabslovene fra 1200-årenes første halvdel, såvel i Valdemars Sjællandske Lov (kyrkisokn og soknæmæn) og Eriks Sjællandske Lov (sokæn), som Jyske Lov (kirkisokæn). En mærkelig misforståelse forekommer også i redegørelsen for folketingsvalgkredsene 1920 (s. 146); det oplyses, at med valgloven af 11/4 1920 blev betydningen af »valgstedet« ændret væsentligt, og som forklaring anføres: »Der var nu ikke længere krav om personlig fremmøde og håndsoprækning, men i stedet indførtes skriftlig afstemning i hver af valgkredsens kommuner«. Men: allerede med valgloven af 1901 var der blevet indført hemmelig afstemning.

Der synes ligeledes at ligge nogle spændende uløste problemer omkring begrebet »ejerlav« og forholdet mellem ejerlav og bebyggelse. Det er givet, at

begrebet ejerlav først kan opstå, når landsbybeboerne ikke længere overvejende er fæstere, men selvejere. Begrebet er dog ældre, end Karl-Erik Frandsen forestiller sig, når han anfører, at den første officielle forekomst af ordet er 1806 (s. 12). Det optræder i hvert fald allerede i 1757, da det forekommer i vider og vedtægter for Kippinge på Falster, trykt nævnte år i *Oeconomisk Journal* (begrebet ejerlav på s. 759).

Fremstillingen i tekstbindet er i almindelighed klar og overskuelig; enkelte steder er brugen af overskrifter og skriftstørrelser i disse dog ikke konsekvent, ligesom sproget enkelte steder kan virke uklart.

Atlas over Danmarks administrative inddeling har to erklærede hovedformål (Forord, s. 9): at være et praktisk hjælpemiddel for alle, der benytter de offentlige arkiver; og at kunne anvendes som grundlag for kortlægning af historiske oplysninger. Man kunne hertil føje, at værket selvfølgelig også er et grundlæggende bidrag til administrationens historie. Man bemærker her den lange udvikling med en langsom centraliserings- og koncentrationsproces. Herudover er værket et værdifuldt bidrag til belysning af regionsforskellene i landet og udviklingen på dette område.

Hvad angår det førstnævnte hovedformål, må det fremhæves, at man med dette atlas har fået et overordentlig nyttigt og tidsbesparende hjælpemiddel ved arbejdet med materialet i landsarkiverne. Her må de tusindvis af lokale administrationers og institutioners arkiver nødvendigvis opstilles efter proveniensprincippet, dvs. oprindelsesprincippet: hvert arkiv opstilles for sig selv i den orden, hvori det blev skabt. For at kunne finde arkivmateriale om en bestemt lokalitet, må man derfor vide, hvilken administration denne hørte under. Her vil det administrationshistoriske atlas i de fleste tilfælde kunne give svaret ved et

blik. Her må dog nævnes, at man måske kunne have ønsket sig yderligere nogle kortserier, således med tolddistriktsgrænser og lægedistrikts- og lægekredsgrænser, ligesom også nogle få kort længere tilbage i tiden, f.eks. til 1550.

Medvirkende til at gøre dette atlas til et hurtigt hjælpemiddel er også i væsentlig grad, at de i Geodætisk Institut tegnede kort er smukke og meget overskuelige. Med deres enkle, klare skrift og markant forskellige skriftstørrelser for de forskellige administrative niveauer, med farvetrykte tal og navne, grænselinjer og vandarealer, og med enkle og klare signaturer viser de, hvor langt korttegningen er nået.

Som et hjælpemiddel ved historiske undersøgelser, som grundlag for kortlægning af historiske oplysninger og til belysning af administrationens historie er det administrative atlas i høj grad nyttigt. Men hermed er også sagt, at det på en måde er et skelet. Man kan her yderligere glæde sig til fremkomsten af resultatet af arbejdet med den anden halvdel af projektet vedrørende et historisk atlas over Danmark, et værk, der med kort over økonomiske, politiske, sociale, kulturelle og andre fordelinger også vil kunne demonstrere, hvad resultatet af den første halvdels arbejde vil kunne bruges til.

Ole Degn

Peter Brask, Karsten Friis-Jensen, Jens Glebe-Møller, Tage Hind, Minna Skafte Jensen, Anders Jørgensen, Sigurd Kværndrup, Jens Rahbek Rasmussen, Janne Risum og Bjarne Thorup Thomsen: *Dansk litteraturhistorie, 2. Lærdom og magi. 1480-1620*. (Gyldendal, 1984). 528 s.

Udgivelsen af Gyldendals nye store danske litteraturhistorie er skredet rask fremad, og værket er næsten afsluttet. Af de ni planlagte bind, der udkommer i

en noget tilfældig orden, foreligger nu også bind 2.

I den lille folder, der i 1983 introducerede værket, loves det, at man med denne litteraturhistorie med udgangspunkt i en genlæsning og nytolkning vil fremlægge en skildring af kendte og hidtil ukendte forfattere samt klassisk og folkelig digtning i sammenhæng med den kultur- og socialhistoriske udvikling. Ikke mindst den sidste formulering bevirker, at man som historiker med særlig interesse læser dette værk.

For bind 2, omfattende tiden 1480-1620, må man her da også konstatere, at arbejdet på punkter lever op til den høje målsætning. Man finder gode, klare redegørelser for generelle hovedtræk i samfundets opbygning og struktur (s. 132-44, 228-30). Disse kommer dog ikke til at spille nogen egentlig rolle i behandlingen af periodens litteratur. Man kunne her have ønsket, at der havde været gjort nærmere overvejelser over disse forhold, men må også konstatere, at en væsentlig baggrund for manglerne i fremstillingen af forholdet mellem samfundet og litteraturen kan findes i den kendsgerning, at historikerne i ikke uvæsentlig grad har svigtet. Det er endnu begrænset, hvad der er fremlagt af mere detaljerede undersøgelser over de sociale og økonomiske forhold i denne periode. Forfatterkollegiet burde dog have søgt kontakt til nogle af de ikke så få historikere, der i de senere år har beskæftiget sig med socialhistorien. Interessen for denne hos historikerne ser man bl.a. hos den række forskere, der skrev den i årene 1979-82 udgivne første danske socialhistorie, i syv bind med et registerbind. Og man kan i hvert fald umiddelbart undre sig over, at forfatterne af litteraturhistoriens bind 2 end ikke har gjort sig overvejelser over f.eks. læsekyndighedens udbredelse i de forskellige befolkningslag og betydningen af dette forhold for litteraturen og dens